

ISSN 1829-2003

ՎԱՐԶԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՄՔՏԱՐԱԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՌԵՍԵՐՉԱՍԻՐՈՂ ԳԻՏՆԱԳՐԱՍ
RESEARCH ON ARMENIAN ARCHITECTURE

VARDZK
DUTY OF SOUL

N 22

2026

Աշոտ Բակոբյան
ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆՔԻ ԾԻՍԱԿԱՄԱՐԸ

էջ 1

Գագիկ Սարգսյան
ՍԱՐԻԿԻ ԱՄՐՈՑԸ

էջ 14

Րաֆֆի Զորթոշյան
«ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԹԱՎՄԱԶՂՈՒԼՈՒԻ»
ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԶԵՌԱԳԻՐԸ

էջ 17

Գագիկ Սարգսյան, Էմմա Աբրահամյան
ԹՈՎԱՄԱՍ

էջ 50

Րաֆֆի Զորթոշյան
ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԳՈՐԳԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԵՐԸ

էջ 53

Սամվել Կարապետյան
ՇԻՐԻՆԻՑ ՎԱՆՔԻ ՍԱՆՂԸ

էջ 64

N 22 2026

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱԶՄ

EDITORIAL BOARD

ԷՄՄԱ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

EMMA ABRAHAMIAN

ՐԱՖԲԻ ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

RAFFI KORTOSHIAN

ՀԱՄԱՐԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

HASMIK HOVHANNISSIAN

ՀԱՄԱԿԱՐԳԶԱՅԻՆ ԶԵՎԱԿՈՐՈՐՆԵՐ

ԱՐՄԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԼԻԱՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ-ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

Designers

ARMEN GEVORGIAN

LIANA

HOVHANNISSIAN-KORTOSHIAN

ԼՐԱՏՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱՎԱՄԱՍՆՈՐ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

RESEARCH ON ARMENIAN
ARCHITECTURE FOUNDATION
Engaged in informational Activity

ՎԱՅՑԱԿԱՆ N 03U089223

ՏՐՎԱԾ 13.10.2010

Certificate No. 03U089223

Given 13.10.2010

ՀԱՄԱՐԻ ԹՈՂԱՐԿՄԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ
ՐԱՖԲԻ ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

Responsible for this issue
RAFFI KORTOSHIAN

ԵՐԵՎԱՆ, ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆ 16/1

Nikol Duman 16/1, Yerevan, RA

raa-am.org

armenianarchitecture.org

artsakhmonuments.org

✉ raayer@sci.am, raatransfer@yahoo.com

Հայկական ճարտարապետություն

ուսումնասիրող հիմնադրամ RAA Foundation

☎ 010 52 15 25

© ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

© Research on Armenian Architecture Foundation

ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆՔԻ ԾԻՍԱԿԱՄԱՐԸ

Աշոտ Հակոբյան

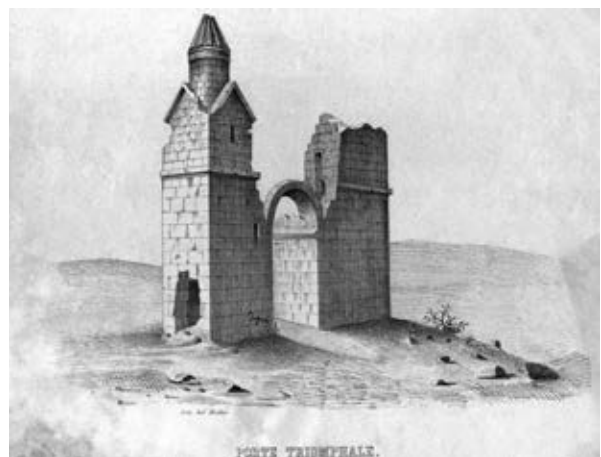
Նկ. 1 Հոռոմոսի Ներքին և Վերին վանքերը ծիսականարի մոտակայքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի (ՀԳՈՒ), 2008 թ.)

Միջնադարյան Հայաստանի հռչակավոր և խոշոր վանքերից է Հոռոմոսը, որն առանձնահատուկ դեր է ստացել Անիի՝ մայրաքաղաք հռչակվելուց հետո: Միաժամանակ այն դարձել է Բագրատունյաց արքայական տոհմի դամբարան, որտեղ էլ ամփոփվել են Աշոտ Գ Ողորմածը և նրան հաջորդած արքաները:

Վանական համալիրն Անիից 4,5 կմ հյուսիս-արևելք է՝ Ախուրյանի կիրճում՝ գետի աջափնյա բլուրների վրա: Բաղկացած է Ներքին (Հին) Հոռոմոսի և Վերին (Նոր) Հոռոմոսի վանքերից: Ներքին վանքը գտնվում է Ախուրյանի կիրճի ցածրադիր կենտրոնական բլրի վրա, իսկ նրանից 350 մ հարավ՝ ավելի բարձր կիսաշրջանաձև լեզվակի հարավային եզրին, Վերին վանքի համալիրն է (նկ. 1):

Սույն հոդվածը Ներքին վանքից 450 մ հյուսիս-արևելք՝ Ախուրյանի բարձրադիր ձորապռնկին՝ Անիից Հոռոմոսի վանք ձգվող ճանապարհի վրա կառուցված և մեր կողմից ծիսականար¹ անվանումը ստացած կամարակապ շինության մասին է (նկ. 2): Անվան հիմնավորումն առավել մանրամասն կներկայացնենք հոդվածի վերջում (նկ. 3):

Կառույցի վերաբերյալ մատենագրական տեղեկություններ չկան: Այն համառոտ հիշատակված է ԺԹ-Ի դդ. տեղագրական բնույթի որոշ աշխատություններում և հոդվածներում (նկ. 4): Մեզ հայտնի

Նկ. 2 Հոռոմոսի Ներքին վանքը, հեռվում՝ ծիսականարը ձորապռնկին (լուս.՝ Ա. Վրույրի, 1900-ական թթ.)

Նկ. 3 Հոռոմոսի ծիսականարը հարավ-արևելքից (գծանկարը՝ Ս. Բրոսսեի, 1861 թ.)

¹ Ծիսականար գիտաբառի հեղինակն է լեզվաբան, խմբագիր Սերգեյ Սկրտչյանը:

Նկ. 4 Հոռոմոսի ծխականաճարը հյուսիս-արևելքից (տւա՝ անհայտ հեղինակի, 1900-ական թթ., Մոսկվայի պատմության թանգարան)

առաջին վկայության հեղինակը հայր Ներսես Սարգսյանն է. «Քառորդաւ հեռի ի Հոռոմոսի վանաց ի վերայ արահետ ճանապարհին են կրկին աշտարակք առններ միմեանց քառակուսի ձևովք, և ի գագաթունսն բոլորաձև գմբէթի աւարտեալ. ի մէջ նոցա սենեակք կան, և քարեղէն աստիճանք անցանելոյ ի ստորնոյն ի վերինն, և ի վերնոյն՝ յաշտարակէ յաշտարակ, կամարաձև քարակերտ անցիւք՝ որ արդ քայքայեալ է: Արձանագիր կայր յարևմտից կուսէ միոյն, այլ եղծեալ իսպառ»²: Վկայակոչելով Ներսես վարդապետի նկարագրությունը՝ Ղևոնդ Ալիշանը հավելում է. «Ի հարավոյ կուսէ միոյ յաշտարակացն է դռնակն 12 աստիճանօք ելանել ի սենեակն. և ի հյուսիսային որմն յիշատակարան թուականաւ 1102 ամին. ՇՄԱ. ես՝ Խաչատուրս, գրեցի»³:

Հովակիմ Գեղամյանի հաղորդմամբ՝ «Այդ ձորակի հիւսիսային կողմի բարձրաւանդակի վերայ

արահետ ճանապարհում գտնվում են քառակուսի բարձր հանդիպակաց աշտարակներ...»⁴:

Ծխականաճարի մասին առավել մանրամասն և կարևոր տեղեկություններ կան Գրիգորիս Երզրնկյանի ուղեգրական նոթերում. «Ղօշավանք գիղից մէկ վերստ հեռաւորութեամբ դէպի հիւսիս գտնվում են երկու զօլերն, որոնք կառուցուած են հիւսիս-հարաւային գծի վերայ. երկոքեան հաւասարակողմն են, լայնութիւնը մէկ սաժ. և մէկ արշին, նոյնչափ է և երկայնութիւնը, միջոցքն ևս այդչափ է: Հիւսիսային զօլն գլխից խախտուած է, վերևից սենեակ է երևում, իսկ ներքևից դուռն չի նշմարվում՝ այս զօլի հիւսիսային կողմի գետնի մօտի պատի վերայ կայ արձանագրութիւն՝ միայն եղծուած: Հարաւային զօլը անխախտ մնացած է, գլխին փոքրիկ բոլորակ կաթողիկէով. հիմքը քառակուսի է: Սորա մէջ՝ թէ վերևը և թէ ներքևը խորաններ կան: Այս զօլի մէջ կայ դուռն հարաւային պատի կողմից բարձրանալու համար. այստեղով և խախտուած կամարներով գուցէ բարձրանալիս են եղել հիւսիսային զօլի վերայ: Այս զօլն ևս ունի արձանագրութիւն արևմտեան պատի վերայ գետնին մօտիկ, միայն եղծուած է»⁵:

Հուսիկ վարդապետն էլ գրում է. «Անիից դեռ Ղօշավանք չը հասած ճանապարհի վերայ գտնվում է մի կամար երկու կողմից գմբէթադր բարձրացած ...: Այս գմբէթադր կամարակապը 1102 թուականից առաջ շինուած է եղել, ինչպէս ցոյց է տալիս մի արձանագրութիւն նոյն և Հայոց ՇՄԱ. թուականը կրողը»⁶:

1878 թ. վանք այցելած Կարապետ Հովհաննջանյանը վկայում է, որ «Ղոշավանքի և Անիի մէջ տեղ կիսաւեր կանգնած են երկու գմբէթաւոր շինութիւնք, բայց ոչ եկեղեցի, իրարից երկու սաժէն հեռու քարեայ կամարով միացած...»⁷:

Ծխականաճարի մասին հիշատակություն ունի նաև Աբել վարդապետը. «Այս երկու զանգակատունները կոփածո սևագույն կարմիր քարով շինված են երեքհարկյան, վարի կողմեն մեկ մեկ դուռ ունենալով՝ դեմ առ դեմ իրարու կը նային, գմբէթները չորս փոքրիկ սյուներու վրա հաստատված են առանց խաչի. ցավալին այն է, որ արձանագրություն չունին»⁸:

2 Սարգիսեան Ն., Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 168:

3 Ալիշան Ղ., Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 18: Ի դեպ, Մութիաս Էփրիկյանը, օգտվելով Սարգսյանից և Ալիշանից, որևէ նորություն չի հաղորդում («...Հոռոմոսի վանքն ալ քառորդ մը հեռու, ճանապարհի վրայ կան այս անուամբ կրկին աշտարակներ, քառակուսի ձևով և գագաթները բոլորաձև սրածայր գմբէթով աւարտած: ...Մէջը սենեակներ կան և քարէ աստիճաններով վարեն վեր կ'ելլցուի. ինչպէս պատկերեն կը տեսնուի կամարով մը իրարու միացած են: Աշտարակներէս միոյն արևմտեան կողմը բոլորովին եղծուած արձանագրութիւն մը կայ. կը մնայ միայն հիւսիսային որմի վրայ 1102 թուին գրուած հետեւեալ տողը. ՇՄԱ. ես՝ Խաչատուր, գրեցի: Մեր պատկերը կը ցուցնէ Խօշունը անկործան վիճակի մէջ, ներկայիս շատ փոխուեր և խախտեր է, աշտարակներու գմբէթները բոլորովին կործաներ են») (Էփրիկեան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Բ, Վենետիկ, 1907, էջ 229):

4 Գեղամեան Յ., Ախալցխայից մինչև Անի, «Փորձ», 1880, VIII-IX, էջ 120:

5 Երզնկեան Գ., Դանապարհորդութիւն Դարսից մինչև Անի, «Արձագանք», 1887, № 15, 3 մայիսի, էջ 230:

6 Մովսէսեան Յ., Կարսի վիճակի հնութիւնների մասին. համառոտ տեղեկություններ, «Արարատ», 1890, № 22, 3 մարտի, էջ 159: Նաև նույնի՝ Երկերի ժողովածու, «Արարատի»-ի ժառանգությունը, Բ, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 482:

7 Կ. Յովհ., Աղեքսանդրապոլ, «Մեղու Հայաստանի», 1878, № 27, 15 յուլիսի, էջ 2:

8 Մխիթարեանց Ա., Դանապարհորդութիւն յԱնի, Կ. Պոլիս, 1855, էջ 49: Ի դեպ, հեղինակն անկյունային գմբէթակիր որմնամույթերը համարել է սյուներ: Տես նաև Մաքսույան Կ., Հոռոմոս-Անի ճանապարհին գտնվող կամարը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1982, № 1, էջ 143-149:

Հուշարձանին են անդրադարձել նաև Ի դարի տարբեր հետազոտողներ: Թորոս Թորամանյանը հպանցիկ է ներկայացնում կառույցը. «Հռոմոսի վանքին պատկանող սահմանի մեջ, որ կիսանի մինչև հաղթական կամար համարված դուռը (Ղոշեք)...»⁹, իսկ հետո հավելում է. «Ձորը կամ դեպի վանքերը իջնելու նախնական ճանապարհը եղեր է Ղոշեքի մոտեն, հազիվ 30-40 քայլ անցնելով Ղոշեքեն, հայտնի կտեսնվի ճանապարհի մը դեպի աջ ծովերը...»¹⁰:

Նիկոլայ Տոկարսկին կառույցը համարում է իր տեսակի մեջ եզակի¹¹:

Հայաստանի սովետական հանրագիտարանում հուշարձանի մասին կարդում ենք հետևյալը. «Հռոմոսի վանքից հարավ՝ Անի տանող ճանապարհին, կանգուն են մի ինքնատիպ շինության՝ «հաղթական կամար» համարվող դռան (Ղոշեք) գմբեթավոր զույգ աշտարակները (հավանաբար X-XI դդ.), որի պատճառով վանքը կոչվել է նաև Ղոշավանք»¹²:

Ծխականարին է անդրադարձել նաև ճարտարապետ Վարագդատ Հարությունյանը. «Վանքային խմբերից առանձին, որոշ հեռավորությամբ, նրանցից Անի տանող ճանապարհի վրա եղել է (այժմ լիովին ավերված) «ղոշեք» կոչվող (այստեղից էլ ստուգաբանվում է վանքի մյուս Ղոշավանք անունը) հաղթականարանման կառուցվածքը: Այն դիտվում է որպես զանգակատուն, թագավորական դիտաշտարակ, նաև Անի տանող ճանապարհի հանդիսավոր դարպասը: Հայ ճարտարապետության մեջ եզակի այս հուշարձանը կամարային մեծ բացվածքով, վերևից հորիզոնական քիվով պսակված մի կառուցվածք էր՝ երկու կողմերից պսակված մատուռանման գմբեթավոր ծավալներով: Հարավային կողմից ներսում ամփոփված 12 սանդուղքներով կարելի էր բարձրանալ վերին հարթակը, մտնել հյուսիսային աշտարակը: Կառուցման ժամանակը չի վկայված, հավանաբար արդյունք է Բագրատունիների շինարարական գործունեության: Հյուսիսային պատին կա արձանագրություն՝ 1102 թվագրմամբ»¹³:

Արմեն Զարյանը, կառույցը ևս համարելով հաղթականար, այն այսպես է նկարագրում. «Սմբատյան պարիսպներից դուրս՝ դեպի վանք տանող

ճանապարհին, վեր է սլանում հաղթականարը՝ եռահարկ, քառակուսի երկու աշտարակներով, գմբեթաձաձկ վերջավորությամբ և դրանք իրար կապող լայնաթիչք կամարով»¹⁴:

Ինչ վերաբերում է կառույցի անվան բացատրությանը, ապա դրա վերաբերյալ առկա են տարբեր մեկնաբանություններ: Մինաս Բժշկյանը միակ հեղինակն է, որ Խոշավանք անվան ստուգաբանությունը կապում է ոչ թե երկաշտարակ ծխականարի, այլ Հռոմոսի զույգ վանքերի հետ. «Ի մին վիճակի է Խոշավանքն, զոր թարգմանեն զոյգ վանք ...»¹⁵:

Ըստ Ներսես վարդապետի՝ «Խոշուն զաւ կոչեն, որ զոյգ նշանակէ ի վրացի լեզու. և աստի Խոշավանք կոչեցեալ զՀռոմոսի վանսն»¹⁶: Հ. Գեղամյանը¹⁷ և Ս. Էփրիկյանը¹⁸ մույն կերպ են մեկնաբանում, ինչպես Սարգսյանը:

Սարգիս Ծոցիկյանը, հետևելով հայր Սարգսյանին, մույնպես համարում է, որ Խոշավանքի առաջին բաղադրիչը վրացերեն արմատ է. «Հռոմոսի վանքը Խոշավանք ալ կը կոչուի: Առաջին անունը, Հռոմոս, վանքն ստացած է այն օտարագրի կրօնականներէն, որոնք Ռոմանոս կայսրէն հալածուելով, եկան մինչև Անիի կողմերը, և այդտեղ հաստատուեցան: Իսկ «Խոշա» անունը վանքին վրայ մնացած է այն ժամանակաշրջանէն, երբ վրացիք տիրեցին Անիին: «Խոշա»-ն ծագած է վրացերէն «Խօշուն» բառէն, որ կը նշանակէ «զոյգ»: Կերևայ, թէ այդ «զոյգ» թուական անունը կարևոր դեր մը կատարած է այն ժամանակները այդտեղ, որ զայն յաւերժացնելու համար, վանքը յորջորջած են «Խոշուն», և ապա «Խոշավանք»¹⁹: Հեղինակը, ցավոք, խոշուն բառն առանց հիմնավորման վրացերեն ծագում համարելով, կառույցի և վանքի Խոշավանք անվանումը կապում է վրաց տիրապետության ժամանակաշրջանի հետ:

Հուսիկ վարդապետը գրում է. «...և վանքն իր այժմեան Ղոշավանք անունը ստացել է այս զոյգ գմբեթներով կամարակապից»²⁰), իսկ Աղվանյանն էլ՝ «Վանուցս հիւսիսային արևելեան կողմը շինուած է Կօշայ անուանեալ երկու իրարու կից գրմբեթներ»²¹:

Խնդրին անդրադարձել է նաև Կարեն Մաթևոսյանը: Ըստ նրա՝ Ղոշեք թուրքերեն կոչվում է զույգ,

9 Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 1, Երևան, 1942, էջ 299:

10 Նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 304:

11 Токарский Н. М. Архитектура Армении IV-XIV вв. Ереван, 1961. С. 278-279. Տե՛ս նաև Մաթևոսյան Կ., Հռոմոս-Անի ճանապարհին գտնվող կամարը, էջ 143-149:

12 Հայաստանի սովետական հանրագիտարան, հ. 6, Երևան, 1980, էջ 547: Ի դեպ, հանրագիտարանում, ցավոք, տեղադրությունը սխալ է նշված. ծխականարը ոչ թե վանքի հարավային, այլ հյուսիսային կողմում է:

13 Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992, էջ 237-239: Նշենք, որ կառույցն այժմ ոչ թե լիովին ավերված է, այլ կիսավեր է:

14 Զարյան Ա., Ակնարկներ հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության պատմության, Երևան, 1986, էջ 125:

15 Բժշկյանց Մ., Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1830, էջ 70:

16 Սարգիսեան Ն., նշվ. աշխ., էջ 168:

17 Գեղամեան Յ., նշվ. հոդվ., էջ 120:

18 Էփրիկեան Ս., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 229:

19 Ծոցիկեան Ս., Արարատ-Կովկաս, հ. Ա, Ֆրեզնո, 1917, էջ 222:

20 Մովսեսեան Յ., Կարսի վիճակի հնությունների մասին. համառոտ տեղեկություններ, էջ 159: Տե՛ս նաև մույնի՝ Երկերի ժողովածու, էջ 482:

21 Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի բանգարան (ԳԱԹ), Գ. Մովսեսեանի ֆոնդ, բաժ. 4, գ. 17, հեղ.՝ Գր. Աղվանյան, ձեռագիր, ք. 3:

իսկ «այս փոքրիկ կառույցի Ղոշեր անունը հետագայում տարածվել է նաև ողջ վանքի վրա, որը 17-19-րդ դարերի աղբյուրներում երբեմն կոչվում է նաև Ղոշավանք կամ Խոշավանք, առաջին կիրառությունը՝ 1687 թ.»²²:

Մեր կարծիքով՝ անվան բացատրությունները խնդրահարույց են և ոչ լիարժեք, քանի որ Խոշավանք-ը ոչ թե խոշուն-ից է առաջացել, մասնավորապես այդ բառը վրացերենում ընդհանրապես գոյություն չունի, կամ էլ դոշեր-ից, այլ դոշա բառից, որը բյուրքական լեզվաբանության ծագում ունի և նշանակում է գույգ, իսկ վերջինս թուրքերեն՝ չիֆ²³: Այժմյան աղբյուրներում գոշա-ն կոչվում է գույգ, իսկ արցախյան բարբառում փոխառված դոշա-ն նույնպես նշանակում է ճոխտ, այսինքն՝ գույգ²⁴: Հետևաբար Ղոշավանք բառացի նշանակում է գույգ վանք: Ուստի համակարծիք ենք տեղագիր հեղինակներից Բժշկյանցի հետ, բայց ոչ թե Խոշավանք, այլ Ղոշավանք ձևով: Այստեղից էլ եզրակացնում ենք, որ Ղոշավանք անունը ոչ թե ծիսականարին է վերաբերում, այլ հենց Հռոմոսի վանքին՝ Վերին և Ներքին գույգ վանքերից բաղկացած լինելու պատճառով²⁵:

Այժմ անդրադառնանք հուշարձանի նշանակությանը, որը տարբեր հեղինակներ տարբեր կերպ են մեկնաբանում:

Հայր Սարգսյանը, հիմնվելով ժողովրդական ավանդազրույցների վրա, ենթադրում է, որ կառույցը եղել է զանգակատուն կամ հաղթականար. «Պէսպէս գրոյցք են և զսոցանէ, ոմանց ասելով, եթէ զանգակատունը էին հրաւիրելոյ զաւագանին ի խորհուրդ. յայս կարծիս են, որ զնշխարատուն վանացն դատաստանարան ասեն. և այլոց՝ թէ զքօսարանք իցեն թագաւորին, որ նստեալ ի վերին կողմն կայր ի զնին զինուորական զնդիցք, որք մի առ մի անցանէին ընդ կամարան»²⁶:

Հուսիկ վարդապետն ավանդության փոքր-ինչ այլ տարբերակ է մեջբերում, ըստ որի՝ «...թագաւորների և աւագանու խորհրդանոցը Հռոմոսի վանքումն էր. երբ թագաւորն ու աւագանին հասնում էին այս կամարակալին, Հռոմոսի վանքին զանգակները հնչեցնում էին հանդիսաւոր ընդունելութեան համար»²⁷: Հովհաննջանյանցն էլ եզրակացնում է,

որ այն «...զանգակատուն է եղել Անիից Ղոշավանք, Հայ նախարարաց և թագաւորին դատաստանատուն հրաւիրելու»²⁸:

Գեղամյանը ևս, անդրադառնալով հուշարձանի նշանակությանը, թեականորեն հանգում է հետևյալ տեսակետին. «Ակադեմիկ Բրոսէն այդ աշտարակներուն յաղթական կամար է անուանում, որի տակից Բագրատունի թագաւորները անցնելով գնում էին Հռոմոսի վանքը յերկրպագութիւն կամ իրեանց նախնիքների գերեզմաններին ուխտ անում: Այս կարծիքը ինձ էլ հաւանական է թվում: Բայց քանի որ այդ պատմական և պատուական կոթողները չունին իրենց վերայ ոչինչ արձանագրութիւն և քանի որ մեր պատմութիւններից ոչ մեկում դորանց մասին ոչինչ յիշատակութիւն չէ լինում, թող թոյլ տրուի ինձ էլ հետևեալ կարծիքները յայտնել. 1) կարելի է որ այդ կամարակապ աշտարակները Անույ դուռը կամ քաղաքի սահմանագիծը լինէին. 2) գուցէ Հռոմոսի մնան մի հարուստ վանքի և թագաւորների գերեզմաններին պահպանութեան վերայ հսկող զօրաց պահակատուն լինէին. 3) կարելի է որ դիտանոց լինէին դէպի երեք կողմը ձգուած ընդարձակ դաշտերը, մանաւանդ դժնդակ ձմեռան բուք ու բօրանի ժամանակ և վերջապէս 4) կարելի է որ զօրահանդէսի կամ որևէ եկեղեցական և ազգային հանդէսի ժամանակ թագաւորների և աւագանույն նստելու համար յատկացրած տեղ լինէր»²⁹: Երզնկյանը ծիսականարի մասին դարձյալ ժողովրդական ավանդազրույցը նույնությամբ մեջբերելուց հետո նշում է. «Հաւանական է, որ սա «Յաղթական դուռն» եղած լինի»³⁰: Էփրիկյանը կառույցի նշանակության մասին գրում է. «Ստույգ չի գիտցուի, թէ ժամանակաւ ինչ նպատակաւ շինուած են այս աշտարակները»³¹:

Հետագա ուսումնասիրողները նույնպես անդրադարձել են կառույցի նշանակությանը և տարբեր վերլուծություններ կատարել: Թադևոս Հակոբյանը, համակարծիք լինելով Լեոյի հետ, կառույցի մասին գրում է. «... այդ գույգ աշտարակները մնում են իբրև առեղծված: Փաստերի և գրավոր աղբյուրների բացակայությունը թույլ չի տալիս որոշ պարզություն մտցնել այդ հարցում»³², իսկ Վ. Հարությունյանն այս կերպ է մեկնաբանում. «Ըստ ընդունված կարծիքի, վերջինս հաղթական կամարի դեր էր կատարում Անի տանող ճանապարհին»³³:

Ծիսականարի նշանակության վերաբերյալ հետաքրքիր վերլուծություն է կատարել Արմեն Զարյանը, ըստ որի՝ «Միջնադարյան հասկացության

22 Մաթևոսյան Կ., Հռոմոսի վանքը և գրչատունը, «Բանբեր Մատենադարանի», 2020, № 30, էջ 172-173:

23 Դերմենջյան Մ., Հայերեն-թուրքերեն բառարան, Երևան, 2013, էջ 126:

24 Սարգսյան Ա., Ղարաբաղի բարբառի բառարան, Երևան, 2013, էջ 461:

25 Ի հավելումն այս բացատրության՝ նշենք, որ Ղոշավանք է կոչվել նաև Յախսաց քարի վանքը, քանի որ այն նույնպես բաղկացած է գույգ վանքերից:

26 Սարգիսեան Ն., նշվ. աշխ., էջ 168:

27 Մովսեսեան Յ., Կարսի վիճակի հնութիւնների մասին. համառոտ տեղեկություններ, էջ 159: Տե՛ս նաև նույնի՝ Երկերի ժողովածու, էջ 482:

28 Կ. Յովհ., նշվ. հոդվ., էջ 2:

29 Գեղամեան Յ., նշվ. հոդվ., էջ 120-121:

30 Երզնկեան Գ., նշվ. հոդվ., էջ 230:

31 Էփրիկեան Մ., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 229:

32 Հակոբյան Թ., Անիի պատմություն, Երևան, 1980, էջ 277: Տե՛ս նաև Մաթևոսյան Կ., Հռոմոս-Անի ճանապարհին գտնվող կամարը, էջ 144:

33 Հարությունյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 22-23:

համաձայն, հնարավոր է, որ հաղթականմարն աշխարհիկ Անին և հոգևոր կենտրոն Հռոմոսը, այսինքն՝ երկու «քաղաքները» իրար հաղորդակից դարձնող դուռ է»³⁴։ Վերջում կարևոր եզրահանգում է անում. «Այսքանից հնարավոր է պարզել քաղաքաշինական հետևյալ խնդիրը. Անին և Հռոմոսը հաղորդակից էին իրար գլխավոր ճանապարհով, որը ձորի երկայնքով զառիթափ հասնում էր Անիի բարձրավանդակի մակերևույթին, անցնում հաղթականարի տակով, երկարում մինչև Մաքատյան պարիսպները, անցնում Ավագ դռնից, միանում քաղաքի գլխավոր փողոցին ու վերջանում պալատի առաջ։ Արարողությունների և ծիսակատարությունների այս պողոտան իրար էր կապում քաղաքի կենտրոնը և Ախուրյանի ձորի թերակղզին։ Ֆիզիկաաշխարհագրական բնական կառուցվածքում պողոտան, նրա երկայնքով տեղադրված կառույցները, հաղթականարն ու պողոտայի ծայրամասերում բարձրացող շենքերի կարևորությունը, հեռավորությունների կշռականը ճարտարապետության հասկացություն է, որն ավանդաբար կապվում է արևելքի քաղաքներում գոյություն ունեցած ծիսակատարությունների ճանապարհներին»³⁵։

Ծիսականարի նշանակությունը պարզելու համար որոշ հեղինակներ նաև անդրադառնում են Անի մայրաքաղաքի արվարձանների սահմաններին։ Ըստ այդմ՝ դրանք տարածվել են մինչև Հռոմոսի վանք։ Ն. Մառի ասությամբ՝ «...քաղաքամերձ մասը հասնում էր մինչև երկու, հեռվից զանգակատների նմանվող սյուները, Անիի միջնաբերդից չորս վերստ հեռավորությամբ»³⁶։ Նույնն է հաստատում նաև Թ. Թորամանյանը՝ նշելով, որ Անիի արվարձանները հասնում էին մինչև Հռոմոսի վանք³⁷, իսկ Լեոն շեշտում է հետևյալը. «...մի քաղաքի սահմանները նրա տները չեն որոշում, մանավանդ, մի այնպիսի քաղաքի, որի բնակիչների մի մասը հողագործությամբ և անասնապահությամբ էր պարապում»³⁸։

Կարեն Մաթևոսյանը, վերլուծելով հետազոտողների կարծիքները, խնդրո առթիվ իրավացիորեն գրում է. «Չանգակատուն լինելու մասին ենթադրությունը հիմնված է միայն ժողովրդական ավանդության վրա...։ «Հաղթականար» անվանումը նույնպես չունի ոչ մի հիմնավորում։ Եթե այն կառուցված լիներ Բագրատունի որևէ թագավորի կողմից, ի նշան նրա տարած հաղթանակի, ապա չէր գտնվի

արքայանիստ քաղաքից դուրս՝ արվարձանի եզրին, երբ բոլոր գլխավոր (հատկապես թագավորաշեն) շինությունները կառուցվում էին միայն պարիսպներից ներս։ Հայ ժողովրդի պատմությունից մեզ հայտնի չէ որևէ դեպք, որ թագավորը կառուցի հաղթականար, իսկ եթե նրանցից մեկը այդպիսի բան արած լիներ, դժվար թե մեր պատմիչները անտեսեին այդ ուշագրավ փաստը, մանավանդ, եթե խոսքը վերաբերում է Անիին։ Այդ ժամանակաշրջանում, ի հավերժացումն որևէ նշանավոր իրադարձության, կարող էին խաչքար կանգնեցնել»³⁹։ Եվ վերջում հանգում է հետևյալ եզրակացության. «Ն. Մառը հուշարձանը համարում է «հաղթական դարպաս» „триумфальные ворота“, „Հետագայում գրականության մեջ այն կոչվում է «հաղթական կամար», „триумфальная арка“, Մեր կարծիքով գերադասելի է մուտքի կամար „входная арка“, ճարտարապետության մեջ ընդունված ձևը»⁴⁰։

Կառույցի դիրքը հաշվի առնելով՝ Մաթևոսյանը նշում է նաև հետևյալը. «Անի քաղաքի արվարձանները հասնում էին մինչև Հռոմոսի վանքը, հետևաբար հիշյալ կամարը կառուցված էր քաղաքի և վանքի սահմանագրին։ Մուտքի կամարը միայնակ հուշարձան է, գուրկ պարիսպներից, սակայն ունենալով բարձր, շրջապատի վրա իշխող դիրք, այն հավանորեն ծառայել է նաև որպես քաղաքի սահմանում գտնվող դիտակետ, որովհետև գույգ աշտարակներն ունեին դռներ, պատուհաններ և ներսում վերև տանող քարե աստիճաններ, ինչպես նաև անցում մի աշտարակից մյուսը կամարի վրայով»⁴¹։ Այնուհետև անդրադառնալով Հաղպատի ավետարանի «Մուտք Երուսաղեմ» մանրանկարին՝ ներկայացնում է Ավետարանի ստեղծման ուշագրավ համառոտ պատմությունը, ըստ որի՝ այն գրվել է 1211 թ. Սահակ Անեցի քահանայի պատվերով Հաղպատի վանքում, ապա «...բերվել է Հռոմոս, որպեսզի կազմվի։ Սակայն ըստ երևույթին պատվիրատուին չի բավարարել ձեռագրի գեղարվեստական հարդարանքը, և նա Ավետարանը Հռոմոսից տարել է Անիի Բեխենց վանքը (որի ճանապարհը անցնում էր մուտքի կամարով), ուր և այն նկարագարող է Մարգարեն»⁴²։

Այնուհետև Մաթևոսյանը, համեմատելով Հաղպատի ավետարանի «Մուտք Երուսաղեմ» մանրանկարը և Հռոմոսի ծիսականարը, նշում է (նկ. 5, 6). «...դիտենք Մարգարեի «Մուտք Երուսաղեմ» նկարի և Հռոմոսից Անի տանող ճանապարհին գտնվող կամարի լուսանկարները։ Երկու դեպքում էլ աշտարակը եռահարկ է՝ գմբեթավոր։ Որոշակի է հարկերի համաչափային նմանությունը։ Բնական է, որ Մար-

34 Ջադյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 125։

35 Նույն տեղում։

36 МАРР Н. Я. Ани, столица древней Армении (историко-археологический набросок). // Братская помощь пострадавшим в Турции армянам. М., 1898. С. 221. Տե՛ս նաև Մաթևոսյան Կ., Հռոմոս-Անի ճանապարհին գտնվող կամարը, էջ 144։

37 Թորամանյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 327-328։ Տե՛ս նաև Մաթևոսյան Կ., Հռոմոս-Անի ճանապարհին գտնվող կամարը, էջ 144։

38 Լեո, Անի, Երևան, 1946, էջ 256։ Տե՛ս նաև Մաթևոսյան Կ., Հռոմոս-Անի ճանապարհին գտնվող կամարը, էջ 144։

39 Մաթևոսյան Կ., Հռոմոս-Անի ճանապարհին գտնվող կամարը, էջ 143։

40 Նշվ. հոդվ., էջ 148-149։

41 Նշվ. հոդվ., էջ 144-145։

42 Նշվ. հոդվ., էջ 147-148։

Նկ. 5 Հաղպատի ավետարանի «Մուտք Երուսաղեմ» մանրանկարը (հեղ.՝ Մարգարե ծաղկող, 1211 թ.)

գարե ծաղկողը չի փորձել նույնությամբ արտանկարել Անիի մուտքի կամարը»։ Պատկերը նկարագրելիս նշում է, որ Հաղպատի ավետարանի կամարի վրա գրված է Երուսաղեմ քաղաք։ Այնուհետև ավելացնում է. «Նկարված շինության և մուտքի կամարի աշտարակի կոմպոզիցիոն ու հարկերի համաչափային մնամությամբ պետք է ավելացնել փոքրիկ լուսամուտների նույնությունը, ինչպես և այն, որ երկու դեպքում էլ կամարը կապված է առաջին հարկի նույն մասում»⁴³։ Վերջում հանգում է այսպիսի եզրակացության. «Հուշարձանը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ քաղաքի արվարձանի եզրին կառուցված մուտքի կամար։ Անիից Հռոմոս գնացողների համար այն մուտք է Հռոմոս, իսկ հակառակ ուղղությամբ եկողների համար՝ մուտք Անի», և ավելի մանրամասնում. «Ո՛չ հաղթական կամ զանգակատուն, ո՛չ էլ դռներ անունները չեն համապատասխանում հուշարձանին։ Դուռ-դարպաս-մուտք, այսպիսին է հուշարձանի նշանակությունը։ Մուտքի կամարը դարձյալ ընդգծում է անեցիների ձգտումը՝ համատեղել գեղեցիկը և օգտակարը (մի սկզբունք, որն իր արտացոլումն է գտել անգամ քաղաքի պարիսպների ձևավորման մեջ)։ Մուտքի կամարը մեր կարծիքով կատարել է երկու կարևոր դեր։ Հռոմոսի կողմից Անի եկողների համար ծառայել է որպես տպավորիչ և գեղեցիկ մուտք դեպի քաղաք։ Փառահեղ եկեղեցիներով և այլ բարձրարվեստ շինություններով հռչակված քաղաքը չպետք է Անի եկող-

Նկ. 6 Հռոմոսի ծխականամարն արևելքից (լուս.՝ անհայտ հեղինակի, 1900-ական թթ.)

ներին ներկայանալ սոսկ խրճիթաշեն արվարձանով։ Սակայն մուտքի կամարը չի կառուցվել զուտ գեղագիտական նկատառումներով։ Այն ծառայել է նաև որպես քաղաքի արվարձանում տեղադրված դիտակետ։ Այսպիսով, Անի քաղաքի հյուսիսում գտնվող վերոհիշյալ հուշարձանը, որը տարբեր հեղինակների կողմից տարբեր անուններ է ստացել, մեր կարծիքով կառուցվել է Անիի արվարձանի եզրին իբրև մուտք 1102 թ. առաջ՝ հավանաբար Բագրատունի թագավորների օրոք, երբ «տիեզերահռչակ Անի քաղաքը» ապրում էր քաղաքական, տնտեսական և մշակութային բուռն ծաղկման տարիներ։ Սույն հուշարձանը Մարգարե ծաղկողը ընտրել է որպես քաղաքային մուտքի նախատիպ՝ «Հաղբատի ավետարանի» «Մուտք Երուսաղեմ» նկարն ստեղծելիս»⁴⁴։

Ամփոփելով ծխականամարի նշանակությանն առնչվող վերոհիշյալ տեղեկությունները՝ նշենք, որ հեղինակները տարբեր կերպ են մեկնաբանել, սակայն, մեր կարծիքով, համոզիչ պատասխան չեն տվել։ Նրանք, ցավոք, անտեսել են հուշարար մի քանի կարևոր դրվագներ՝ արևմտյան ճակատի խաչքարի և Հռոմոսի վանքում Բագրատունիների տոհմական դամբարանի առկայությունը (բացառությամբ Գեղամյանցի), կառույցի հորինվածքային առանձնահատկությունները։ Համակարծիք ենք Կարեն Մաթևոսյանի հետ, որ այն հաղթակա-

43 Նշվ. հոդվ., էջ 148:

44 Նշվ. հոդվ., էջ 148-149:

Նկ. 7 Անիի խաչակիր աշտարակի խաչաքանդակը և խաչքարը (լուս.՝ Ռ. Քորթոշյանի (ՅՃՈՒ), 2021 թ.)

Նկ. 8 Անիի Իգաձորին մայրո՞ղ պարսպապատի խաչքարերը և խաչաքանդակը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Նկ. 9 Կարս քաղաքի արևելյան պարսպապատի աշտարակի խաչքարը (լուս.՝ անհայտ հեղինակի, 1900-ական թթ.)

մար համարելն անհիմն է: Ըստ մեր հետազոտությունների՝ տեղագիր հեղինակների և ավանդազրույցների հիշատակումները, թե աշտարակների վրա զանգակատներ են, ճիշտ չեն, քանի որ նրանք, համաձայն հորինվածքի, ոչ թե զանգակատներ, այլ գմբեթավոր մատուռներ են: Կառույցը որպես դիտակետ կամ պահակատուն լինելն էլ հիմնավորված չէ, որովհետև այն բնավ էլ չունի զորանոցային հարմարություն. միջանկյալ հարկի սենյակները չունեն լուսամուտներ տարածքը հսկելու համար, իսկ վերին հարկի գմբեթավոր մատուռների լուսամուտներն էլ բարձր են և փոքր: Մյուս կողմից էլ դրանք ոչ թե պահակակետեր, այլ մատուռներ են:

Անդրադառնա՞նք Մաթևոսյանի՝ վերոնշյալ այն կարծիքին, թե հուշարձանը ծառայել է ոչ միայն որպես Հռոմոսի վանքի դարպաս, այլև միաժամանակ՝ քաղաքի արվարձանի դարպաս Հռոմոսից Անի գնացող ճանապարհին: Կարծում ենք՝ դա այնքան էլ հիմնավոր չէ, քանի որ Հռոմոսից բացի՝ Կարսից, Արգինայից, Դվինից դեպի Անի եկող գլխավոր ճանապարհների վրա՝ արվարձանների եզրերին, նման կամարակապ շինություններ չկան, որ այն համարենք քաղաքային դարպաս: Բացի այդ՝ խաչքարի գոյությունը կառույցի միայն արևմտյան ճակատին՝ Անիից Հռոմոս գնացող ճանապարհի աջ կողմում, շեշտում է, որ գլխավոր ճակատն արևմտյանն է, այլ ոչ թե արևելյանը: Ինչպես, օրինակ, Անիի և Կարսի պարիսպների արտաքին գլխավոր ճակատներում են խաչաքանդակները և խաչքարերը (նկ. 7, 8, 9): Հետևաբար ծիսական մարը գլխավոր դարպաս է միայն Հռոմոսի վանքի համար (նկ. 10):

Հավելենք, որ կառույցը ճիշտ չէ համարել Հռոմոսի վանքի՝ զուտ որպես դարպաս կամ մուտքի կամար, քանի որ Անիի շրջակայքում Բագրատունիների ժամանակ կառուցված Կարմիր վանքի (Ախուրյանի կիրճում), Բագնայրի և Արջո Առին վանքերը չունեն նման դարպասներ: Իսկ Հաղպատի ավետարանի և Հռոմոսի ծիսականարի համեմատական վերլուծությամբ հեղինակը պնդում է, որ այն քաղաքի դարպասի նշանակությունն է փաստում: Ընդհակառակը, մեր կարծիքով, «Մուտք Ե-

Նկ. 10 Հռոմոսի ծիսականարն արևմուտքից (լուս.՝ անհայտ հեղինակի, 1900-ական թթ., Մոսկվայի պատմության թանգարան)

Նկ. 11 Անիի Կարուց դուռը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2011 թ.)

Նկ. 12 Անիի Նոր Դվնդ դուռը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

րուսադեմ» մանրանկարում դարպասի կամարին գրված Երուսադեմ անունը հենց այս կառույցի պարագայում պետք է դիտել կրոնական տեսանկյունից՝ մուտք Վերին Երուսադեմ: Փորձենք հիմնավորել: Բագրատունյաց արքաները ջերմեռանդ քրիստոնյաներ էին բյուզանդական կայսրերի նման և իրենց համարում էին Աստծո փոխանորդներ երկրի վրա: Նրանց տոհմական դամբարանը եղել է Հռոմոսի վանքում, որի վկայությունը գտնում ենք Ներքին վանքի Սբ. Գևորգ եկեղեցու արևմտյան ճակատին փորագրված Հովհաննես-Սմբատ արքայի արձանագրության մեջ. «...եւ ի ՆՁԵ (1036) / քա(զաւո-րութեան) հ(այոց), ես՝ Սմայատ շահանշահ, որդի Գագկա շահանշահի, էտո/ւ զիմ գեղս զՍահռունիս ի մեր հանգստարանս ք(ա)զաւորաց ի տիէ/գերա-հռչակ վանս {ս} Հռոմոսի վասն մեր մեղաց թողոթեան եւ գրեցի ի / ս(ուր)ք Գ(եւ)որգ...»⁴⁵:

Հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ այդ բացառիկ նշանակության համար էլ վանքի մոտ ծիսական մար են կառուցել: Համակարծիք ենք Արմեն Զարյանի այն մտքի հետ, որ «...հաղթական մարն աշխարհիկ Անին և հոգևոր կենտրոն Հռոմոսը, ...իրար հաղորդակից դարձնող դուռ է»⁴⁶: Անիից Հռոմոս ձգվող ճանապարհը «արարողությունների և ծիսակատարությունների պողոտա»⁴⁷ համարելն էլ կարևոր է, սակայն հեղինակը, ցավոք, չի նշել, թե ինչ ծեսի հետ կարող էր կապ ունենալ:

Այս ամենի հիման վրա կարծում ենք, որ գմբեթավոր մատուռներով պսակված կամարակապ դարպասը եղել է ծիսական մար՝ կապ ունենալով արքաների հուղարկավորության ծեսի հետ: Անիից Հռոմոս ձգվող ճանապարհին, որպես վերջին հանգրվան, այն մի կամարակապ դարպաս է, որից հետո ճանապարհն իջնում է դեպի Ախուրյանի կիրճում գտնվող վանքը: Մյուս կողմից Անիից Հռոմոս այցելուների համար այն Բագրատունյաց արքա-

յական դամբարանի նախադուռն է եղել: Քրիստոնեական տեսանկյունից հուղարկավորություն բառը նշանակում է ննջեցյալին ճանապարհի դնել դեպի երկինք: Հետևաբար արքաների վախճանվելուց հետո թաղման թափորը, Անիից (երկրային կյանքից) հասնելով այս կառույցին, այսինքն՝ երկրայինից երկնայինի բաժանարար սահմանակետին, անցնում է կամարակապ երկնքի դարպաս (Վերին Երուսադեմի) խորհրդանշող ծիսական միջով, մուտք է գործում երկնային տիրույթ (Հռոմոսի վանքի տարածք) և հասնելով վերջնական հանգրվանին՝ ամփոփում է արքայի աճյունը վանքի բակում: Այդ պատճառով է, որ ի տարբերություն Անիի և մյուս մայրաքաղաքների դարպասների, որոնք կազմված են զույգ աշտարակների միջև բացված կամարակապ մուտքերից (նկ. 11, 12), Հռոմոսի ծիսական մուտքն ունի բոլորովին տարբերվող եզակի լուծում. կամարակապ ինքնատիպ դարպաս է, որի վերին հարկում գմբեթավոր փոքրիկ զույգ մատուռներ են:

Ի մի բերելով վերոնշյալը՝ կառույցը կոչում ենք ծիսական մար, քանի որ այն ավելի է շեշտում թաղման ծեսի հետ կապված լինելը և Հռոմոսի վանքում արքայական դամբարանի առկայությունը՝ ընդգծելով մուտքը դեպի արքայական հանգստարան:

Բացառիկ կառույցը, ցավոք, երբևէ չի չափագրվել: Այն, ըստ արխիվային լուսանկարների, Ի դարի սկզբին գրեթե ամբողջությամբ կանգուն էր: Հռոմոսի Վերին վանքի Սբ. Հովհաննես եկեղեցին պայթեցվել է 1960-ական թվականներին, որից ելնելով՝ ենթադրում ենք՝ ծիսական մարը նույնպես ավերվել է այդ ժամանակաշրջանում: Այժմ դեռևս պահպանվում են հյուսիսային աշտարակը՝ կիսավեր գմբեթավոր մատուռով, և հարավային աշտարակի առաջին հարկի հյուսիսային պատի կրաշաղախ միջուկը: Առաջին հարկի երեսապատի քարերը պոկված-հափշտակված են, իսկ ավերված հատվածների փլատակները գոյություն չունեն: Քարերը հավանաբար գործածվել են թուրքական սահմանապահ մոտակա գործարար կառուցելու ժամանակ (նկ. 13, 14):

45 Կարապետյան Ս., Հռոմոսի վանական համալիրի վիմագրական ժառանգությունը, «Վարձք», 2021, № 16, էջ 12-13:

46 Զարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 125:

47 Նույն տեղում:

Նկ. 13 Հոռոմոսի ծխականաձուլը հարավ-արևմուտքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Նկ. 14 Հոռոմոսի ծխականաձուլը հարավ-արևելքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2008 թ.)

Նկ. 15 Հոռոմոսի վանքի արբանյակային լուսանկարը (լուս.՝ Google Earth-ի, 2014 թ.)

2014 թ.՝ մեր՝ ՀՃՈՒ արշավախմբի այցելության ժամանակ, հնարավորություն ունեցանք չափագրելու ծխականաձուլի հատակագիծը, իսկ ուղղաձիգ նիշերի չափագրում, ցավոք, չկարողացանք կատարել: Շինության դիրքը հատուկ է ընտրված. այն գտնվում է Հոռոմոսի Վերին և Ներքին վանքերի առանցքի վրա՝ հարթավայրի եզրին՝ Ախուրյանի կիրճի ձորապլանկին (նկ. 15): Այդտեղից հրաշալի տեսարան է բացվում դեպի Ախուրյան գետի հովիտը, որտեղ էլ գտնվում են Հոռոմոսի զույգ վանքերը:

Ծխականաձուլն արտաքուստ եռանկյանաձև, ներքուստ՝ եռահարկ կառույց է (հարկերի և մակարդակների միջերը միմյանց չեն համապատասխանում), որի առաջին հարկն ուղղանկյուն հատակագծով (արտաքին չափերը՝ 3,67 x 3,74 մ), միմյանցից 4,26 մ հեռավորությամբ, հյուսիս-հարավ լայնական առանցքով երկու աշտարակ է: Դրանք վերնամասում միացված են կիսաշրջան կամարակապ թաղով: Առաջին մակարդակն արտաքուստ ավարտվում է հորիզոնական քիվագոտիով: Հյուսիսային աշտարակն առաջին հարկում ներքուստ լցված է կրաշաղախի զանգվածեղ միջուկով, իսկ հարավային աշտարակի ներսում միանավ մատուռ է՝ արևելյան կիսաշրջան խորանով, որի մասին Երզնկյանը նշում է. «Սորա մեջ՝ թե՛ վերևը և թե՛ ներքևը խորաններ կան»⁴⁸: Հարավային աշտարակի մուտքը

բացված է հարավային պատի արևմտյան եզրից, որը մտնում է միանավ մատուռի մեջ: Վերջինիս հյուսիսային պատին կից՝ հավանաբար կոնսոլային աստիճաններով բարձրացել են թաղի արևմտյան եզրին գտնվող մուտք, որը բացվում է միջանկյալ, արտաքուստ չերևացող երկրորդ հարկի հատակի մեջ (առաջին և երկրորդ հարկերը զետեղված են արտաքուստ առաջին մակարդակի ծավալի մեջ):

Երկրորդ հարկում՝ հյուսիսային և հարավային աշտարակների վերին կեսում, ներքուստ տեղավորված, ուղղանկյուն հատակագծով մեկական սենյակ է: Դրանցից հարավայինը որպես անցում է ծառայում դեպի երրորդ հարկի գմբեթավոր մատուռներ, իսկ հյուսիսայինը՝ միայն նկուղային սենյակ՝ գմբեթավոր մատուռի տակ: Սենյակների անկյուններից սկսվող, ծխականաձուլի կամարակապ թաղի վրա՝ արևմտյան պատին կից տեղադրված քարե աստիճանները բարձրանում են շինության երկրորդ մակարդակ՝ երրորդ հարկում տեղադրված գմբեթավոր մատուռների հատակների միջը:

Երրորդ հարկում կան աշտարակների վրա տեղադրված, արտաքուստ ուղղանկյուն հատակագծով, ներքուստ խաչաձև, արևելյան կիսաշրջան խորանով, գմբեթավոր, սիմետրիկ դասավորությամբ երկու փոքրիկ մատուռներ (արտաքին չափերը՝ 3,60 x 2,67 մ): Դրանց միակ մուտքերը բացված են միմյանց հանդիպակաց երկայնական պատերից, որոնք կից են երկրորդ հարկի սենյակներ

48 Երզնկեան Գ., նշվ. հոդվ., էջ 230:

Նկ. 16 Հոռոմոսի ծխականարի արևմտյան ճակատի խաչքարը (լուս.՝ անհայտ հեղինակի, Ժան-Միշել Թիերրիի արխիվ)

Նկ. 17 խաչքար Ամիուն (լուս.՝ Ն. Մառի, 1900-ական թթ.)

Նկ. 18 Ամիի Մայր տաճարի արևմտյան ճակատի խաչքարը (լուս.՝ Պ. Տոմապետյանի, 2013 թ.)

Նկ. 19 Ամիի մերձակայքում գտնվող Կարմիր վանքի եկեղեցու արևմտյան ճակատի խաչքարը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2008 թ.)

իջնող աստիճաններին: Մատուռների խաչաձև, երկլանջ տանիքները և գմբեթի անկյունային տուժքաներն ամփոփվել են հարթ ծածկասալերով, իսկ կլոր թմբուկով գմբեթները՝ կոնաձև վեղարներով, որոնք շարված են եղել ուղղանկյուն ատամնավոր ծածկասալերով: Արխիվային լուսանկարներում նկատելի են գմբեթների անկյունային տուժքաների

մնացորդները: Երրորդ հարկի մատուռների գմբեթները կազմում են կառույցի երրորդ մակարդակը:

Դեկորատիվ հարդարանքի միակ տարր կարելի է համարել հարավային աշտարակի արևմտյան ճակատի վերին հատվածում տեղադրված խաչքարը (Ժ-ԺԱ դդ.): Այն մշակված է կամարակալ շրջանակի մեջ ներառված և կենաց ծառից սկիզբ

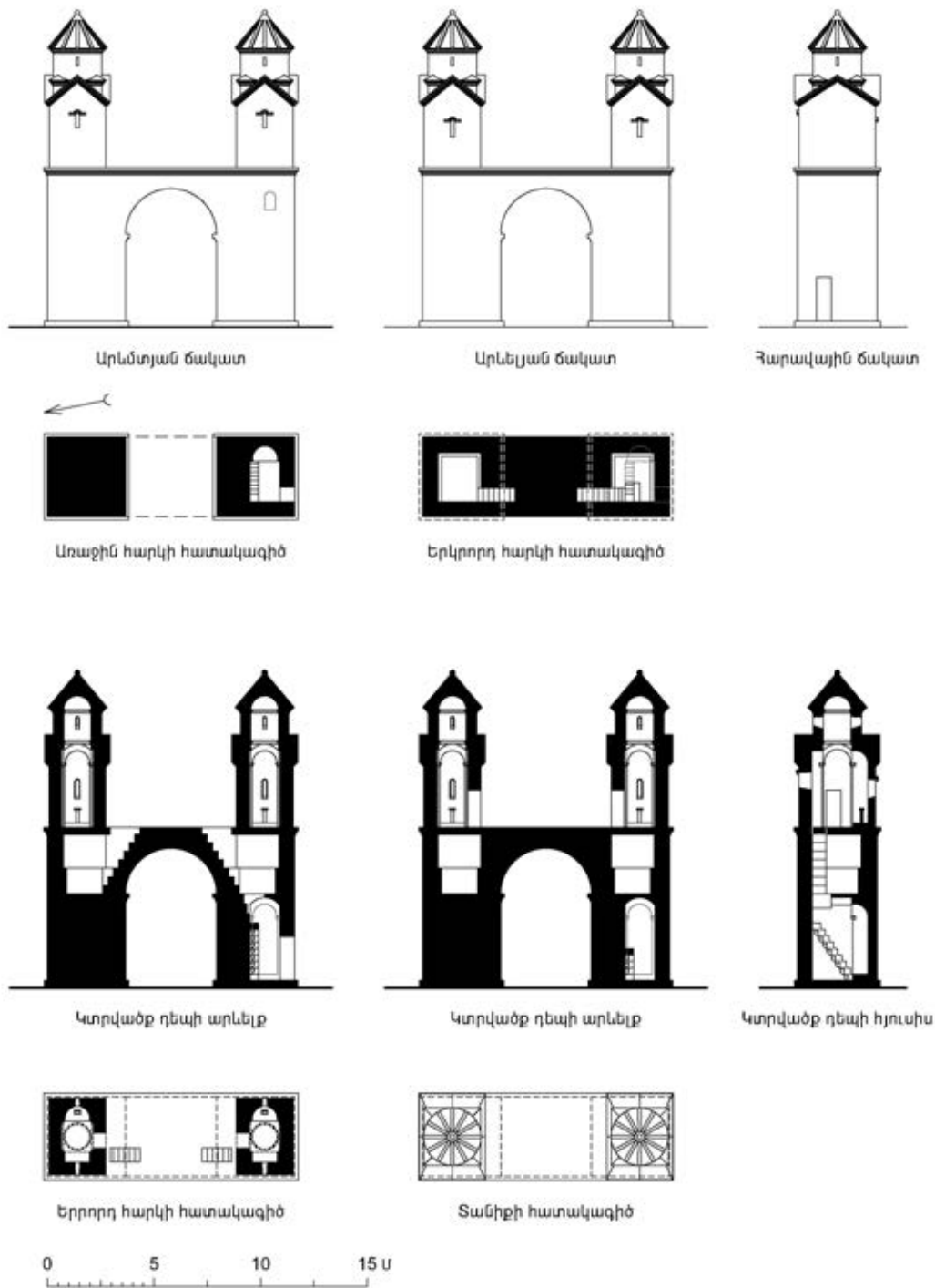

Նկ. 20 Հոռոմոսի Վերին վանքն արևելքից (լուս.՝ անհայտ հեղինակի)

Նկ. 21 Հոռոմոսի Վերին վանքի հարավային գմբեթավոր մատուռը (լուս.՝ Ա. Թամանյանի թանգարանի արխիվ)

Նկ. 22 Տեղերի վանքը հարավ-արևմուտքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Նկ. 23 Եղիպատրուշի վանքը հյուսիս-արևելքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2009 թ.)

ՊՇ. 1 Հռոմոնսի ծխականամարի վերակազմությունը (հեղ.՝ Ա. Հակոբյան (ՀՃՈՒ), 2015 թ.)

առնող, եռաբողբոջներով ավարտվող երկնյուղ թևերով մեծադիր պարզառճ խաչաքանդակով (նկ. 16): Նմանօրինակ խաչքարեր հանդիպում են Անի մայրաքաղաքում (նկ. 17), Մայր տաճարի (նկ. 18) և Կարմիր վանքի եկեղեցու արևմտյան ճակատներին (նկ. 19):

Ծխականամարի վերին հարկի՝ զույգ մատուռներով հորինվածքը հետագայում՝ ԺԲ-ԺԳ դդ., կիրառվել է Հռոմոնսի Վերին վանքում՝ Սբ. Հովհան-

նես գլխավոր եկեղեցու երկու կողմերի դամբարանների երկրորդ հարկերում (նկ. 20, 21), ինչպես նաև Տեղերի վանքի գավթի տանիքի արևմտյան (նկ. 22) և Եղիպատրուշի վանքի գավթի արևելյան եզրերին (նկ. 23): Ի տարբերություն Հռոմոնսի և Տեղերի վանքերի մատուռների բարձր թմբուկների՝ ծխականամարի թմբուկներն ավելի ցածր են:

Ինչպես վերն արդեն նշեցինք, ծխականամարի հյուսիսային աշտարակի հյուսիսային պատի ստո-

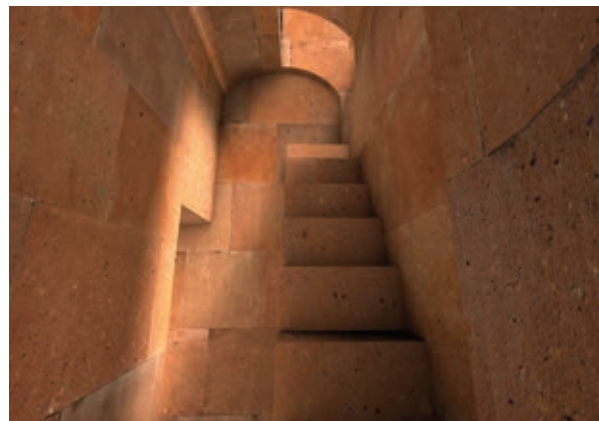
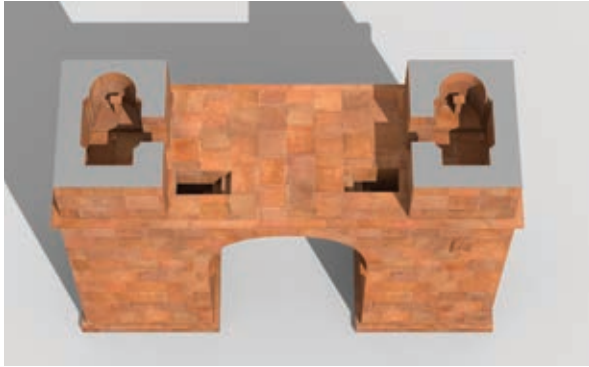
Նկ. 24 Հռոմոսի ծիսականարն արևմուտքից: Նկ. 25 Ծիսականարի արևմտյան ճակատի խաչքարը: Նկ. 26 Ծիսականարը հարավ-արևելքից: Նկ. 27 Ծիսականարը վերևից: Նկ. 28 Ծիսականարի առաջին հարկի հորիզոնական հատույթը: Նկ. 29 Ծիսականարի երկրորդ հարկի հորիզոնական հատույթը (եռաչափ մոդելավորումը՝ Պ. Ֆրանգյանի (ՀՃՈՒ), 2025 թ.)

րին շարքերում փորագրված է եղել 1102 թ. արձանագրություն: Հիմք ընդունելով գմբեթների ցածր թմբուկները և վեղարների ուղղանկյուն ատամնավոր ծածկասալերը, քիվերի լուծումները, 1102 թ. արձանագրության առկայությունը, ինչպես նաև արևմտյան ճակատի Ժ-ԺԱ դարերին բնորոշ խաչքարը՝ կարծում ենք, որ Հռոմոսի ծիսականարը կառուցվել է Ժ-ԺԱ դարերում՝ Բագրատունյաց տիրապետության ծաղկուն ժամանակաշրջանում:

Նշենք, որ հատակագծային չափերի և արխիվային լուսանկարների հիման վրա կարողացանք ստեղծել ծիսականարի վերակազմության գծագիրը (գծ. 1): Ըստ այդմ՝ առաջին հարկն ունի մեկ աստիճանից կազմված 0,3 մ բարձրությամբ գետնախարիսխ: Առաջին մակարդակի բարձրությունը՝ առաջին և երկրորդ ներքին հարկերը միասին, կազմում է 7,19 մ, իսկ երրորդ հարկի գմբեթավոր մատուռներինը մինչև գմբեթների խնձորակների գագաթը՝ 7,37 մ: Ծիսականարի ամբողջ բարձրությունը 14,86 մ է: Հարավային աշտարակի ներսի առաջին հարկի մատուռի բարձրությունը 3,89 մ է, իսկ երկրորդ հարկի սենյակներինը՝ 2,77 մ: Երրորդ հարկի գմբեթավոր մատուռների հատակից մինչև գմբեթատակ քիվը 3,89 մ է, իսկ գմբեթի բարձրությունը՝ 2,27 մ: Հարավային աշտարակի առաջին հարկի մատուռի հյուսիսային պատի 9 կոնսոլային աստիճանների

հաջորդում է 3 աստիճան՝ առաստաղի արևմտյան եզրին բացված մուտքին կից, որոնք միասին կազմում են Ալիշանի նշած 12 աստիճանները: Երկրորդ հարկի սենյակները, ըստ պահպանված հատվածների, հիմքում ավելի փոքր են, քան վերին կեսում: Երկրորդ հարկի սենյակի պատին կից 8 աստիճանները բարձրանում են դեպի երրորդ հարկի գմբեթավոր մատուռներ:

Ծիսականարը կառուցվել է կարմիր և մուգ դարչնագույն տուֆի՝ արտաքուստ և ներքուստ սրբատաշ շարվածքով՝ բացառությամբ երկրորդ հարկի սենյակների, որոնց ներքին պատերն ունեն անմշակ քարերի կոպտատաշ շարվածք: Ի տարբերություն արտաքին հարուստ քիվագոտիների՝ ներքին քիվերն ավելի պարզ ոճի են: Առաջին և երրորդ հարկերի մատուռների խորաններում առկա են ցածր բեմեր: Առաջին հարկի մատուռը լուսամուտ չունի, նույնիսկ՝ խորանից բացված, իսկ երրորդ հարկի յուրաքանչյուր մատուռ լուսավորված է եղել արևելյան և արևմտյան պատերից բացված կամարակապ մեկական, ինչպես նաև գմբեթի թմբուկից բացված երկուական փոքրիկ լուսամուտով: Հարավային աշտարակի արևմտյան ճակատի խաչքարը տեղադրված է այնպես, որ հարավային գմբեթավոր մատուռի կենտրոնական առանցքը և խաչքարի հյուսիսային եզրը մեկ գիծ են կազմում:

Նկ. 30 Հռոմոսի ծխականմարի երրորդ հարկի հորիզոնական հատույթը: Նկ. 31 Ծխականմարի լայնական կտրվածքը դեպի արևելք: Նկ. 32 Ծխականմարի հարավային աշտարակի առաջին հարկի ներքին տեսքը դեպի արևելք: Նկ. 33 Ծխականմարի հարավային աշտարակի առաջին հարկի ներքին տեսքը դեպի արևմուտք (եռաչափ մոդելավորումը՝ Պ. Ֆրանգյանի, 2025 թ.)

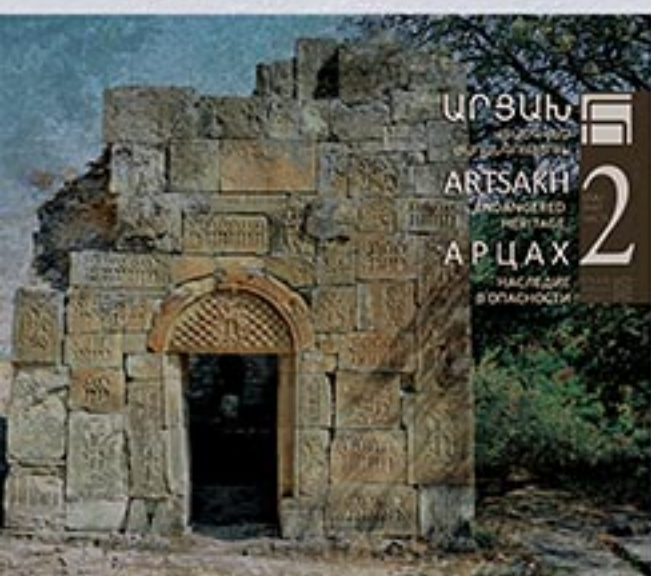
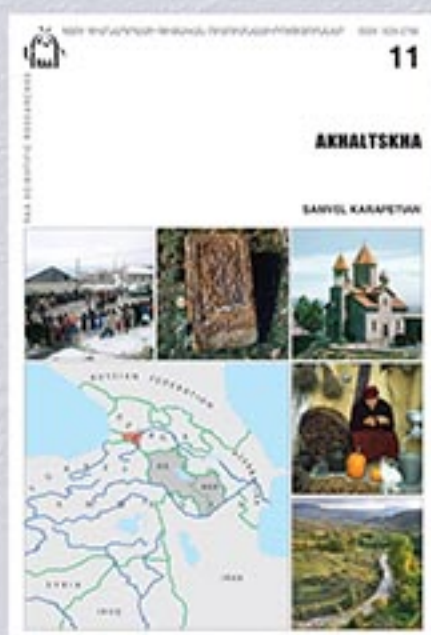
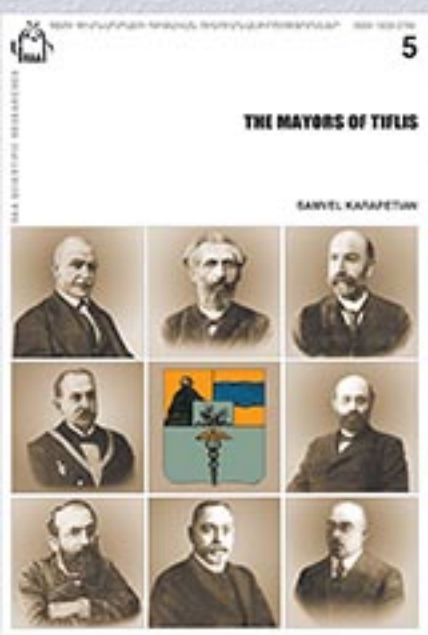
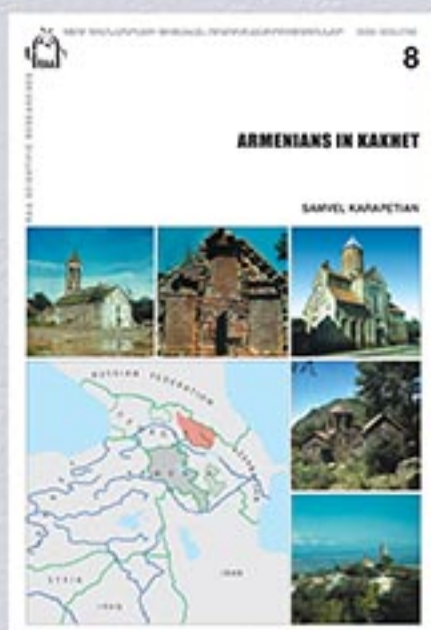

Վերջում նշենք, որ վերակազմության գծագրերի և հիմնականում արխիվային լուսանկարների հիման վրա ՀՃՈՒ հիմնադրամի աշխատակից Պարգև Ֆրանգյանը ստեղծել է Հռոմոսի ծխականմարի եռաչափ մոդելը, որի շնորհիվ առավել պատկերավոր դարձան այս բացառիկ կառույցի ծավալային և հորինվածքային առանձնահատկությունները (նկ. 24-37):

Նկ. 34 Հռոմոսի ծխականմարի հարավային աշտարակի երկրորդ հարկի ներքին տեսքը դեպի հյուսիս: Նկ. 35 Ծխականմարի երրորդ հարկի հյուսիսային մատուռը հարավից: Նկ. 36 Ծխականմարի երրորդ հարկի հարավային մատուռի ներքին տեսքը դեպի արևելք: Նկ. 37 Ծխականմարի երրորդ հարկի հարավային մատուռի ներքին տեսքը (եռաչափ մոդելավորումը՝ Պ. Ֆրանգյանի, 2025 թ.)

2025 թ. ՀՐԱՆԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԳՐԱՄԱԿՈՐ

ՀՀ ԿԳՄՍ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱՐԱՐՍԱՐԱԿՅԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ
ԳՐԱՄԱԿՈՐՆԵՐ

RAA-USA

և

Հ. ԳՐԱՄԱՆՅԱՆ
ԸՆԴՈՒՆԵԿԱՆ ԳՐԱՄԱԴՐԱՄԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՏՈՐՏԱՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱԽԱՐԱՐՈՐ ԳՐԱՄԱԴՐԱՄԱՆ
RESEARCH ON ARMENIAN
ARCHITECTURE

ԵՐԵՎԱՆ - YEREVAN
2026

ISSN 1829-2003

26001

9 771829 200001

